

Marceli Kosman (Poznań)

Badania nad reformacją w Wielkim Księstwie Litewskim (1919 – 1969)

Badania nad dziejami reformacji litewsko-białoruskiej do początków XX w. przyniosły bardzo nikłe rezultaty (zajmowali się nimi wówczas przede wszystkim uczeni polscy, niemieccy i rosyjscy); dopiero po zakończeniu pierwszej wojny światowej nastąpiło na tym polu znaczne ożywienie. Na podkreślenie zasługuje działalność w Polsce międzywojennej dwóch ośrodków: krakowskiego ze Stanisławem Kotem na czele i wileńskiego, w którym badacze skupiali się wokół Uniwersytetu im. Stefana Batorego oraz Jednoty Ewangelicko-Reformowanej. Dzięki tej ostatniej zresztą — już od schyłku XIX w. ukazało się wiele prac publikowanych na łamach „Zwiastuna Ewangelickiego”, a następnie „Pamiętek Reformacji”¹. Z inicjatywy księdza dra Konstantego Kurnatowskiego (z Kielm na Żmudzi) w najcięższym okresie okupacji niemieckiej, latem 1916 r., zostało zorganizowane w Wilnie Towarzystwo im. Jana Łaskiego, działające w latach międzywojennych². Na lata 1919 - 1939 przypada też początek naukowych badań nad reformacją w litewskim ośrodku historycznym, którego centrum stanowił Uniwersytet im. Witolda Wielkiego w Kownie. Po drugiej wojnie światowej kontynuują swe prace historycy polscy (brak jednak ośrodka ich skupiającego, poszczególni badacze pracują w Warszawie, Lublinie i Poznaniu) oraz litewscy (ci ostatni zarówno w kraju, jak i na emigracji, głównie w Stanach Zjednoczonych AP). Wydatniejszy jest też udział uczonych białoruskich, zajmujących się stosunkami religijnymi na tych ziemiach w XVI - XVII wieku. Dorobek badaczy polskich z ostatniego półwiecza jest o tyle łatwy do przedstawienia, że sporo rozpraw, przyczynków i recenzji publikowano na łamach specjalistycznych periodyków; były ni-

¹ M. Brensztejn, *Towarzystwo im. Jana Łaskiego w Wilnie*, „Reformacja w Polsce”, t. I, 1921, s. 159 - 160; C. Lechicki, *Jastrzębski Michał Józef (1859 - 1938)*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. XI, s. 82 i n.

² Towarzystwo wydawało dwumiesięcznik „Szlakiem Reformacji” (zob. C. Lechicki, op. cit., s. 83).

mi kolejno: „Ateneum Wileńskie”³ i „Reformacja w Polsce”, obecnie zaś „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat na temat stanu badań nad reformacją litewską wypowiadali się m.in. Marek Wajsblum, Aleksander Kossowski i Leszek Hajdukiewicz; charakter programowy ma też artykuł Wiktora Weintrauba o udziale Prus Książęcych w reformacji polskiej. Wajsblum pisał: „Dzieje reformacji litewskiej stanowią dziedzinę zupełnie nie zbadaną; poza cenną, lecz przestarzałą pracą Łukaszewicza, miscelaneami Kojalowicza i paroma, w znacznej mierze przestarzałymi, biografiami (Balińskiego o Wolanie, Merczynga o Budnym), nie mamy żadnych nowszych opracowań. Szczególnie antytrynitaryzm litewski jest nam zupełnie nie znany”⁴. Cenna rozprawa Weintrauba wytycza kierunki dalszych badań nad problemem wpływu Prus na różnowierstwo polskie i — przede wszystkim — litewskie; autor po raz pierwszy w naszej historiografii stawia wyraźnie kwestię propagandy luteranizmu wśród mas chłopskich⁵.

Na obradującym od 17 do 20 września 1935 r. w Wilnie VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich, który stanowił datę przełomową w badaniach nad dziejami Litwy, Aleksander Kossowski wygłosił referat. Pozwolił on na wszechstronne podsumowanie dotychczasowych osiągnięć i zespołowe ustalenie dalszych planów; zwrócił uwagę na „dysproporcje między obfitymi zasobami archiwalnymi a nader nikłą liczbą ogłoszonych drukiem źródeł i opracowań”, postulował systematyczne opracowanie dziejów poszczególnych zborów, do których obfite materiały źródłowe znajdowały się w Archiwum Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie, zasygnalizował wreszcie potrzebę opracowania monografii czołowych protektorów kalwinizmu — Radziwiłłów (Mikołaja Czarnego i Rudego, Krzysztofa, zm. 1640, Janusza i Bogusława) oraz takich rodzin dysydencjonalnych, jak Dorohostajscy, Kiszkwie, Naruszewicze, Pacowie, Talwoszowie, Wołłowiczowie. Ten ostatni postulat w warunkach litewskich, gdzie rola możnowładztwa w różnych dziedzinach życia społecznego była szczególnie silna, jest w pełni uzasadniony⁶. Hajdukiewicz już po II wojnie światowej odnotował częściową realizację powyższych postulatów dzięki powstaniu

³ „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiego”. Wyd. Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. I, 1923; t. XIV, cz. 1, 1939.

⁴ M. Wajsblum, *Dyteiści małopolscy, „Reformacja w Polsce”, t. V, 1928, s. 35 i n.*

⁵ W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej. Przegląd badań*, ibidem, t. VI, 1934, s. 38 - 63.

⁶ A. Kossowski, *Stan dotychczasowych badań nad dziejami protestantyzmu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, Lwów 1936, s. 338 - 343. W dyskusji nad tym referatem Łukasz Kurdybacha postulował zajęcie się szkolnictwem reformacyjnym na Litwie oraz studiami protestantów litewskich na uniwersytetach zachodnioeuropejskich i rolą tych ludzi w rozwoju kultury narodowej (*Pamiętnik...*, t. II, s. 156).

prac o Mikołaju Czarnym Radziwille i związanych z tym magnatem czołowych propagatorach antytrynitaryzmu⁷.

Badania nad reformacją litewską zaczęły się już w drugiej połowie XVI w., toteż siłą rzeczy ówcześni autorzy byli zaangażowani po jednej z walczących stron. Zgodnie podkreślano rolę Mikołaja Czarnego Radziwiłła dla rozwoju różnowierstwa; i tak Wawrzyniec Discordia pisał w 1559 r.: „Naprzód najmilszą małżonką swoją, aczkolwiek w tym z powodu barzo trudną i długo sprzeciwną [...] przywiódł ku uznaniu i przyjęciu słowa bożego wespołek z dziatkami, z służebniki, z służebnicami i z poddanyimi swymi”⁸. Katolicki polemista Kasper Cichocki notuje zaś w pół wieku później: „Ministrowie zbiegali się doń zewsząd gęstymi tłumami podobnie jak kruki do ciał zwierzęcych od dzikich potworów rozdartych. Kapłani katoliccy wpierw wyszydzani, potem ciężko prześladowani, na koniec i wygnani, mieszkania swoje i świątynie przymuszeni byli bezbożnym ministrom zostawiać”, toteż w krótkim czasie „ledwie się już tysiączną część katolików doliczono: cała prawie Litwa herezjami zarażona”⁹. Wiele cennych materiałów zamieścili w swych dziełach Andrzej Węgierski oraz Stanisław Lubieniecki; ten ostatni opierał się m.in. na źródłach katolickich, co się tyczy Litwy — w znacznej mierze na Cichockim¹⁰. Działalność jezuitów na Litwie do r. 1664 omówił Stanisław Rostowski¹¹, podczas gdy w tym samym czasie Krystian Bogumił Friese, gorliwy luteranin, starał się wykazać dominującą rolę konfesji augsburskiej w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej¹².

Prace powstałe przed początkami XIX w. ograniczają się na ogół do opisywania sporów między poszczególnymi odłamami dysydentów lub zawierają niewybredne na nich ataki, nie dawano natomiast właściwego ujęcia stosunków reformacyjnych, a więc pomijano także problemy, jak kontakty różnowierców z zagranicą, ich skład społeczny, strukturę wewnętrzną zborów, kwestie ekonomiczne czy szkolnictwo. Początki naukowych badań nad dziejami Litwy wiążą się z osobą Joachima Lelewela, który nakreślił podstawowe zadania przyszłych historyków Wielkiego Księstwa¹³. Nie poszedł w jego ślady Teodor Narbutt; pragnąc w swych

⁷ L. Hajdukiewicz, *Przegląd badań nad dziejami reformacji i kontrreformacji w Polsce w latach 1939 - 1952*, „Reformacja w Polsce”, t. XII, 1953 - 1955, s. 169 - 174. Zob. też A. Kotarska, *Bibliografia reformacji za lata 1945 - 1960*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”, 1963, nr 9.

⁸ Wawrzyniec Discordia z Przasnysza, *Nauka o prawdziwej i fałszywej pokucie*, Brześć 1559, s. 3 nłb.

⁹ K. Cichocki, *Alloquiorum Osiecensium*, Kraków 1615, s. 201.

¹⁰ J. Tazbir, *Stanisław Lubieniecki przywódca ariańskiej emigracji*, Warszawa 1961, s. 332.

¹¹ S. Rostowski, *Lituanicarum S. J. historiarum libri X*, Paryż 1877.

¹² K. B. Friese, *Beiträge zur Reformationsgeschichte in Polen und Lithauen besonders*, t. I - II, Wrocław 1786.

¹³ Zob. H. Łowmiański, *Joachim Lelewel jako historyk Litwy i Rusi*, [w:] *Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela*, pod red. J. Pajewskiego, Poznań 1962, s. 79 - 98.

licznych i obszernych pracach ukazać wielkość Litwy w minionych wiekach, nie cofał się przed zwykłymi fałszerstwami, m.in. spreparował opis rzekomego tumultu wyznaniowego w Wilnie w 1644 r., kiedy to w obecności Władysława IV miało tam dojść do ekscesów wyznaniowych, sprovokowanych przez młodzież z kolegium jezuickiego¹⁴. Nie posiadają dziś większej wartości prace Michała Balińskiego i J. I. Kraszewskiego o Wilnie; monografia Andrzeja Wolana pióra Balińskiego została nader krytycznie oceniona już przez współczesnych¹⁵. Walerian Krasiński w swym dziele o powstaniu i upadku reformacji w Polsce uwzględnił całą Rzeczpospolitą, dając nieco uwag na temat Litwy (antytrynitaryzm, prześladowania różnowierców wileńskich)¹⁶, nie ustrzegł się przy tym błędów rzeczowych. Krasiński pisze m.in., że w chwili ślubu Barbary z Zygmuntem Augustem Radziwiłłowie, Mikołaj Czarny i Rudy, byli już jawnymi protestantami.

Józef Łukaszewicz, autor pierwszych monografii na temat dziejów reformacji i szkolnictwa na Litwie, tak określił własną postawę badawczą: „W napisaniu dziejów kościołów helweckich w Litwie, nie mając innego celu jak przysporzenie materiałów do dziejów krajowych, zebrałem je daleki od wszelkiej namiętności, trzymając się ściśle i bezwzględnie prawdy”¹⁷. Oparł się jedynie na archiwaliach wielkopolskich, ponieważ wileńskich nie udostępnił mu tamtejsi kalwni. W pierwszym tomie omówił ogólne dzieje wyznania helweckiego, w drugim zaś zajął się poszczególnymi kościołami, szkołami, drukarniami i sprawami majątkowymi oraz przedstawił biografie Andrzeja Wolana, Jana Łasickiego, Piotra Kochlewskiego i Mikołaja Paca. Książka Łukaszewicza o szkolnictwie¹⁸ przez długi czas zachowała wartość i została zastąpiona dopiero w okresie międzywojennym przez fundamentalne dzieło Stanisława Kota. Ten ostatni sponad sześćdziesięcioletniej perspektywy tak ocenił prace Łukaszewicza: „Jako

¹⁴ Falszyfikat Narbutta zdemaskował w gruntownym studium źródłoznawczym L. Krawiec, *Rzekome zaburzenia studenckie w Wilnie 1644 r.*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Uniwersytetu Stefana Batorego*, Wilno 1933, s. 69-79. W autentyczność tej relacji powątpiewali już współcześni — zob. M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. II, Wilno 1836, s. 98, przyp. 37.

¹⁵ M. Baliński, *Andrzej Wolan*, [w:] *Pisma historyczne*, t. III, Warszawa 1843. Zbiorowe wydanie dzieł Balińskiego omówił Edward Dembowski (*Pisma*, t. III, Warszawa 1955, s. 181), który określił je jako zwykłą kompilację, o biografii zaś Wolana napisał: „Żywot Wolana jest za suchy, za ciężki; ten przedmiot nie mógł być dobrze przez autora obrobiony, bo w nim konieczność wyższego stanowiska żądamy”.

¹⁶ W. Krasiński, *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*, t. I - II, Londyn 1838 - 1840; przekład polski skrócony i uzupełniony: *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I - II, Warszawa 1903 - 1905.

¹⁷ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. I, Poznań 1843, s. VIII, ze wstępu; por. rec. M. Balińskiego, „Biblioteka Warszawska”, t. III, 1842, s. 643 - 650.

¹⁸ J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od czasów najdawniejszych do r. 1794*, t. I - IV, Poznań 1848 - 1851.

zbiory materiału nieco niekompletne, jako konstrukcje historyczne nie wystarczające, a przecież żaden badacz dziejów reformacji polskiej jeszcze długo się bez nich nie obejdzie”¹⁹.

W drugiej połowie XIX w. znacznym ułatwieniem dla badaczy stały się coraz liczniejsze wydawnictwa źródłowe, zwłaszcza edycje Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Ocenione zbyt surowo przez Ryszarda Mienickiego²⁰ nie zawierały wprawdzie osobnych materiałów dotyczących reformacji, niemniej jednak możemy w nich znaleźć wiele interesujących tekstów na temat stosunków religijnych w XVI - XVII w., przede wszystkim na terenie samego Wilna²¹. Polscy badacze wydali słynne dwa listy w sprawie wiary, wymienione między nuncjuszem Alojzym Lippomano i kanclerzem Mikołajem Czarnym Radziwiłłem w roku 1556, oraz dokumenty związane z ufundowanym w 1584 r. przez wojewodę nowogrodzkiego Mikołaja Radziwiłła zбором kalwińskim w Serejach²².

Pierwszym jednak, i to zakrojonym na szeroką skalę, zamierzeniem wydawniczym stały się zapoczątkowane w 1908 r. przez Synod Jednoty Litewskiej *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, które miały objąć dwanaście serii; Litwy dotyczyć miały następujące: I (przywileje, nadania, odezwy i inne pojedyncze dokumenty), II (akta synodów z XVI w.), III (akta synodów generalnych XVII i XVIII w.), IV (akta synodów prowincjonalnych litewskich), VII (akta synodów dystryktowych litewskich, X (księgi zborowe litewskie). Ambitne te plany zostały w niewielkim tylko stopniu zrealizowane w latach 1911 - 1915²³.

Pierwsze monografie obu diecezji litewskich powstały jeszcze w dobie zaborów i dały podstawy do dalszych badań nad historią Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie. Dziejami biskupstwa żmudzkiego zajmował się jego pasterz Maciej Wołonczewski (zm. 1875) w pracy wydanej naj-

¹⁹ S. Kot, *Józef Łukaszewicz (1797 - 1873)*, [w:] *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*, t. VIII, Warszawa 1913, s. 461 - 469. Napastliwy stosunek do Łukaszewicza zarówno katolików, jak i kalwinów oraz atmosferę badawczą z połowy XIX w. przedstawił A. Wojtkowski, *Józef Łukaszewicz jako historyk*, „Kronika Miasta Poznania”, t. XIV, 1936, s. 1 - 36; por. tenże, *Edward Raczyński jako historyk*, ibidem, s. 155.

²⁰ R. Mienicki (*Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 r.*, Warszawa 1923; tenże, *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864 - 1915*, Wilno 1925) sumiennie odtwarza dzieje Komisji i jej prace edytorskie, w zbyt ostrych jednak słowach wypowiada się o dominujących w pracach Komisji tendencjach politycznych, na co zwrócił uwagę w recenzji K. Chodynicki, „Ateneum Wileńskie”, t. I, 1923, s. 277.

²¹ *Akta Wileńskiej Archeograficznej Komisji*, t. X i XX. Liczne wzmianki rozproszone są w 39 tomach *Akt Komisji*.

²² I. Chrzanowski, *Dwa listy łacińskie w przekładzie polskim Mikołaja Reja*, [w:] *Z wieku Mikołaja Reja*, cz. II, Warszawa 1905, s. 70 - 106; *Cztery pomniki reformacji w Polsce XV w.*, wyd. A. Wołde, ibidem, s. 107 - 113.

²³ *Zabytki z wieku XVI* (seria I, zeszyt 1), Wilno 1911; wyd. 2, Wilno 1925; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611 - 1625* (seria IV, zes. 2), Wilno 1915; *Spis synodów i sesji prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611 - 1913* (seria VI, zes. 1), Wilno 1913; *Akta tho jest sprawy Zboru krześciańskiego Wileńskiego, które się poczęli R. P. 1557* (seria X, zes. 1), Wilno 1913 (jest to przedruk unikalnego wydania brzeskiego z 1559 r.).

pierw po litewsku, a następnie przetłumaczonej na język polski²⁴, o diecezji wileńskiej zaś pisał kanonik Jan Kurczewski²⁵. Istotnym krokiem naprzód stały się rozprawy Jana Fijałka o wewnętrznej organizacji kościoła na Litwie oraz roli Polaków w jego powstaniu i rozwoju²⁶, wydany zaś pod koniec okresu międzywojennego przezeń wspólnie z Władysławem Semkowiczem dyplomatařusz pozwolił na wszechstronne studia nad dziejami pierwszego biskupstwa litewskiego²⁷. Z powyższych prac wynika, że przed połową XVI w. zakładano wprawdzie przy kościołach i dworach magnackich szkółki, ale były one nieliczne. Dopiero w dobie reformacji nastąpił wyraźny wzrost szkolnictwa katolickiego, które rozwijało się pomysłnie (rywalizując z kalwińskimi placówkami oświatowymi) aż do epoki wojen z połowy XVII wieku. Na wileńskim Zjeździe Historyków w 1935 r. Semkowicz przedstawił swe prace nad atlasem diecezji wileńskiej, które objęły wytyczenie granic samej diecezji, jej dekanatów oraz możliwie dokładne ustalenie sieci parafialnej przed połową XVI wieku. Jak wynika z jego badań, w początkach reformacji było około 150 kościołów, z czego 1/3 książęcych, a 2/3 prywatnych²⁸. Studia Jerzego Ochmańskiego nad latyfundiūm biskupstwa wileńskiego pozwalają gruntowniej niż dotąd wyświełtlić genezę ruchu reformacyjnego na tle sytuacji gospodarczej Kościoła katolickiego²⁹. Kwestie te stanowiły również przedmiot zainteresowań historyków litewskich³⁰.

²⁴ M. Valancius, *Zemajtiu wiskupiste*, t. I - II, Wilno 1848; toż po polsku: M. Wołonczewski, *Biskupstwo żmudźskie*, Kraków 1898.

²⁵ J. Kurczewski, *Wiadomořć o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej (Założenie i rozwój szkół parafialnych w diecezji wileńskiej)*, „Rocznik TPN w Wilnie”, Wilno 1908, s. 17 - 64; tenże, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912; tenże, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, t. I - III, Wilno 1908 - 1916.

²⁶ J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach*, „Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności” t. XVI, 1911, nr 4, s. 9 - 21; tenże, *Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu, [w:] Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914.

²⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. I, Kraków 1938 - 1948.

²⁸ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej* (odbitka z t. II *Pamiętnika VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*), Lwów 1936, s. 11 - 12.

²⁹ J. Ochmański, recenzja pracy P. Pakarklis o położeniu gospodarczym i prawnym Kościoła katolickiego na Litwie w XV - XIX w., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXII, 1960, s. 282 - 288; tenże, „*Uprzywilejowanie gospodarcze Kościoła katolickiego na Litwie w średniowieczu*”, ibidem, t. XXIII, 1961, s. 89 - 108; tenże, *Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza”, Historia, Poznań 1961, zesz. 5, s. 47 - 94; tenże, *Powstanie i rozwój latyfundiūm biskupstwa wileńskiego 1387 - 1550*, Poznań 1963.

³⁰ Znaczenie Kościoła katolickiego na Litwie ogólnie omówił J. Sliupas, *Baznycios reiksmo Lietuvoje kitados ir dabar* (Rola Kościoła na Litwie niegdys i dzisiaj), „Vaga”, Kowno 1931, nr 6 - 7; A. Aleksa, *Kataliku baznycia Lietuvoje* (Kościół katolicki na Litwie), Kowno 1936. Dzieje biskupstwa żmudźskiego przedstawił A. Pir, *Zemaiciu Vyskupijos istorija* (Historia biskupstwa żmudźkiego), „Zemaiciu Prietelius”, Kowno 1930, nr 1 - 51; P. Pakarklis, *Ekonominė ir teisinė kataliku baznycios padėtis Lietuvoje XV - XIX a.* (Położenie ekonomiczne i prawne Kościoła katolickiego na Litwie w XV - XIX w.), Wilno 1956. Zob. też omówienia litewskiej

Dane na temat rozwoju terytorialnego zakonów w Wielkim Księstwie w dobie przedreformacyjnej, zebrane w monografiach poszczególnych zgromadzeń, pióra m.in. Kamila Kantaka czy Giżyckiego-Wołyniaka³¹, zestawili ostatnio Jerzy Kłoczowski. Stwierdził on, iż ważną rolę w organizowaniu podstaw kościoła katolickiego na Litwie i Rusi odegrały zakony żebracze; przed XVI w. spotykamy tam nikłe tylko ślady działalności innych zgromadzeń zakonnych³². Kościół litewski przed połową XVI w. był stosunkowo słaby, chrystianizacja nie objęła jeszcze szerokich mas chłopskich, które tkwiły w pogaństwie. Jest to zjawisko w pełni zrozumiałe, jeśli je porównamy z sytuacją, jaka istniała w innych państwach europejskich w sto kilkadziesiąt lat po przyjęciu przez nie chrześcijaństwa. Nadto na Białorusi działała już od kilku wieków organizacja kościoła prawosławnego z gęstą stosunkowo siecią parafii, która objąć zdołała nie tylko warstwę panującą czy mieszczaństwo, ale również dominujące pod względem ilościowym masy ludności wiejskiej³³. Toteż przenikające na Litwę nowinki religijne natrafiły na specyficzną sytuację, jakże różną od zachodnioeuropejskiej, gdzie następowała konfrontacja protestantyzmu z katolicyzmem. Nad Niemnem, Wilią czy Prypecią miało dojść do ostrego ataku różnowierców na pozycje Kościoła katolickiego oraz do próby ogarnięcia wpływami reformacji zarówno pogan, jak i prawosławnych. Specyfiką litewską przede wszystkim jednak miała wyzyskać w niedługim czasie umiejętnie kontrreformacja, i to w znacznej mierze zaważyło w początkach XVII w. na jej zwycięstwie.

Badania nad reformacją prowadzone na przełomie XIX i XX w. dotyczyły przeważnie terytorium całej Rzeczypospolitej; Litwę ujmowały jedynie w ogólnym kontekście³⁴. Po I wojnie światowej w ośrodku kowieńskim powstało kilka prac o charakterze ogólnym, które jednak nie wnosiły wiele nowego; ich autorzy nie uwzględniali w pełni dorobku dotychczasowej historiografii i popełniali błędy rzeczowe. Chodziło im zapewne o do-

historiografii okresu międzywojennego i powojennego: S. Zajaczkowski, *Litewski ruch naukowy w zakresie historii*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XLIX, 1935; J. Ochmański, *Problematyka badań dziejów Litwy feudalnej we współczesnej historiografii litewskiej 1945 - 1959*, „Kwartalnik Historyczny” t. LXVII, 1960, s. 1165 - 1180.

³¹ K. Rolle, *Giżycki Jan Marek Antoni*, [w:] PSB, t. VIII, s. 22 - 23.

³² J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, [w:] *Kościół w Polsce, t. I: Średniowiecze*, Kraków 1966, s. 519 - 522.

³³ Szczególnie silnie trwało pogaństwo w trudno dostępnych puszczańskich terenach Zmudzi i pogranicza polsko-litewskiego, co podkreślają liczni badacze; małą wartość posiada praca S. Haina, *Chryścianizacja Zmudzi*, „Roczniki Misjologiczne”, t. V, 1935, która ogranicza się do zreferowania zasług Jagiełły i Witolda na polu krzewienia katolicyzmu.

³⁴ M.in. N. Ljubowicz, *Istoriija rieformacyi w Polsce*, Warszawa 1883; tenże, *Naczato katoliczeskoj riekacyi i upadok rieformacyi w Polsce*, Warszawa 1890; A. Brückner, *Różnowiercy polscy*, Warszawa 1962; tenże, *Dzieje kultury polskiej*, t. II, Warszawa 1958; W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa 1902; T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Lipsk 1911; O. Halecki, *Zgoda sandomierska 1570 r.*, Warszawa 1915.

starczenie prac w języku litewskim szerszym kręgom czytelników, dopiero później mieli przystąpić do intensywnej działalności badawczej, co też istotnie w niedługim czasie nastąpiło ³⁵.

Natomiast podstawowe znaczenie miały studia Henryka Merczynga, który zbadał działalność pisarską Szymona Budnego i ustalił rzeczywistą datę przyjęcia katolicyzmu przez Mikołaja Radziwiłła Sierotkę, przede wszystkim zaś dokonał zestawienia zborów i senatorów protestanckich w Rzeczypospolitej, co dało podstawę do prac nad terytorialnym rozwojem reformacji w całym państwie polsko-litewskim. Następnie przystąpił do bliższego zbadania stosunków religijnych, panujących w dobie reformacji na terenie największego ośrodka miejskiego i stolicy Wielkiego Księstwa — Wilna, a także naszkicował przebieg zaburzeń religijnych w tym mieście ³⁶.

Szeroko zakrojone plany Merczynga przez długi czas pozostać miały w sferze zamysłów, ale niebawem posunęły się naprzód studia nad historią protestantyzmu wileńskiego. Wacław Gizbert Studnicki opracował dzieje świątyń kalwińskich ³⁷, Kazimierz Chodynicki zaś opierając się na aktach Wileńskiej Komisji Archeograficznej zajął się stosunkami wyznaniowymi w stołecznych cechach i doszedł do wniosku, że wprawdzie pod względem liczebnym dominowali tam katolicy, lecz nie brakowało również ewangelików i prawosławnych (po roku 1596 dyzunitów). Chodynicki starał się wykazać, iż panowała tam tolerancja religijna ³⁸, choć — naszym zdaniem — można by jedynie stwierdzić brak wyraźnych prześladowań. Wszyscy byli przecież zobowiązani do uczestniczenia w uroczystościach kościelnych katolickich i łożyli datki na utrzymanie świątyń tego wyzna-

³⁵ J. Šepetys, *Reformacijos istorija Lietuvoje* (Historia reformacji na Litwie), t. I, Wilno 1922; S. Sužiedelis, *Reformacijos sąjūdis Lietuvoje* (Ruch reformacyjny na Litwie), „Krikščionys Lietuvoje”, Kowno 1938, s. 191-210; tenże, *Reformacijos nuostugis ir kataliku reakcija* (Zmierzch reformacji i reakcja katolicka), *ibid.*, s. 211-277.

³⁶ H. Merczyng, *Wilno ewangelickie*, [w:] *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, seria I, wyd. 2, Wilno 1925, zesz. I, s. 176; tenże, *Czterokrotne zburzenie zboru wileńskiego*, [w:] W. Gizbert-Studnicki, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego*, Wilno 1932; tenże, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1905; tenże, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przejście na katolicyzm w r. 1567*, „Przegląd Historyczny”, t. XII, 1911, s. 1-10; tenże, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913.

³⁷ W. Gizbert-Studnicki, *Suplement do: Wilno ewangelickie*, [w:] *Monumenta Reformationis*; tenże, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki*, Wilno 1932; tenże, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia — organizacja — świątynia*, Wilno 1935. Autor omówił tu także organizację Jednoty w W. Ks. Litewskim. Gizbert-Studnicki jako długoletni dyrektor archiwów wileńskich przedstawił również wileńskie oraz królewieckie materiały archiwalne do dziejów reformacji na Litwie: *Rys historyczny archiwum i biblioteki Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie*, Wilno 1926; *Sprawozdanie z wycieczki naukowej do Królewca*, Wilno 1930; *Quellen zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Archiv und der Bibliothek der evangelisch-reformierten Synode in Wilna*, Poznań 1935.

³⁸ K. Chodynicki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, Lwów 1925, s. 117-131.

nia. Rzecz charakterystyczna, iż do połowy XVII w. ewangelicy i prawosławni występowali solidarnie wobec katolików w wewnętrznych sporach religijnych; dopiero później zaczęli działać na własną rękę. Po opublikowaniu w 1939 r. *Akt cechów wileńskich* tym samym zagadnieniem zajął się Józef Morzy, który analizując współzycie katolików, dysydentów i prawosławnych zwrócił uwagę na uprzywilejowanie kościoła rzymskiego i określił panującą sytuację jako nietolerancję³⁹. Znaczenie reformacji dla rozwoju Wilna przedstawił w popularnej broszurze Iwo Jaworski, gruntownie zaś omówiła dzieje miasta przed wojnami z połowy XVII w. Maria Łowmiańska⁴⁰. Ostatnio kwestie reformacyjne znalazły odbicie w rozprawach badacza litewskiego Jouzasa Jurginisa⁴¹. Mimo wymienionych prac oraz innych — które jeszcze omówimy w związku z kontrreformacją, można stwierdzić, iż dzieje różnowierstwa nawet w samym Wilnie (nie mówiąc już o innych ośrodkach miejskich) znane są jedynie w znikomym stopniu.

Geneza reformacji litewskiej dotąd nie została w pełni wyświetlona, jej kształtowanie się zaś w trakcie walk między zwolennikami Kalwina a antytrynitarzami szerzej opracowano dopiero po II wojnie światowej. Jan Fijałek zbadał przenikanie luteranizmu na Żmudź w pierwszej połowie XV w.⁴². Konstanty Jablonskis wyjaśnił pochodzenie Abrahama Kulwiecia, szerzącego nowinki religijne nad Wilią pod wpływem księcia Albrechta Hohenzollerna⁴³. Kazimierz Tyszkowski ustalił datę porzucenia luteranizmu przez potomka rodu prawosławnego, przyszłego kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehę, który następnie znalazł się w szere-

³⁹ *Akty cechów wileńskich 1495 - 1759*, wyd. M. Łowmiańska i H. Łowmiański przy udziale S. Kościalkowskiego, Wilno 1939; J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza”, Historia, Poznań 1959, zes. 4, s. 90 i n.

⁴⁰ I. Jaworski, *Zarys dziejów Wilna*, Wilno 1929, s. 6; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 r.*, Wilno 1929. Por. też polemikę: F. A. Doubek, *W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwiskarskiego w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, t. VII, 1930, s. 339, i n.; M. Łowmiańska, *W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich XVI - XVIII w.*, *ibid.*, s. 346 i n.

⁴¹ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausiu laikų iki Spalio Revolucijos* (Historia miasta Wilna od czasów najdawniejszych do Rewolucji Październikowej), Wilno 1968, zwłaszcza s. 109 i n. Dla szerszego kręgu czytelników przeznaczona jest praca: J. Jurginis, *Renasansas ir humanizmas Lietuvoje* (Renesans i humanizm na Litwie), Wilno 1966.

⁴² J. Fijałek, *Jan Tortyłowicz Batocki pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie pruskiej*, „Reformacja w Polsce”, t. II, s. 97 - 104.

⁴³ K. Jablonskis, *Apie Abromo Kulviecio kilima* (O pochodzeniu Abrahama Kulwiecia), „Archivum Philologicum. Commentationes Ordinis Philologorum Universitatis Vitauti Magni”, t. V, Kowno 1935, s. 107 - 114. Dyskusyjne natomiast były wywody tegoż badacza na temat nazwiska dysydenckiego burmistrza Kiejdan Stefana Telegi, które — jego zdaniem — miało brzmieć: Jaugelis — zob.: K. Jablonskis, *Kėdainius burmistras Steponas Jaugelis (Telega)*, „Archivum Philologicum”, t. IV, Kowno 1933, s. 86 - 107. Zob. też polemikę na temat udziału zakonników w początkach reformacji: P. Śledziński, *Kościół św. Anny*, „Ateneum Wileńskie”, t. 9, 1934; K. Kantak, *Czy franciszkanie wileńscy byli rozsądnymi reformy niemieckiej w w. XVI?*, *ibid.* t. 10, 1935, s. 165 - 168.

gach gorliwych zwolenników kontrreformacji⁴⁴. Henryk Barycz zajął się postacią twórcy pierwszego słownika łacińsko-polskiego Jana Mączyńskiego i wysunął uzasadnione przypuszczenie, iż to on właśnie jako dworzanin Mikołaja Czarnego Radziwiłła był autorem słynnej odpowiedzi litewskiego kanclerza na list nuncjusza Lippomano. W pracy tegoż badacza o Krowickim znalazły się uwagi na temat wileńskich edycji dzieł antytrynitarskiego ministra i niszczenia ich przez syna Czarnego, gorliwego katolika, biskupa wileńskiego Jerzego Radziwiłła⁴⁵. Po dawniejszej pracy Józefa Jasnowskiego o Piotrze z Goniądza i monografii Mikołaja Czarnego⁴⁶ — radykalnym nurtem litewskiej reformacji w sześćdziesiątych i siedemdziesiątych latach XV w. zajęli się Stanisław Kot i Lech Szczucki⁴⁷. Kot opracował również stosunki kulturalne między Litwą a Europą zachodnią w dobie reformacji⁴⁸. Ponieważ ostatecznie w Wielkim Księstwie zwycięstwo w walce między poszczególnymi ugrupowaniami różnowierczymi odniósł kalwinizm, można odnotować stosunkowo niewiele prac na temat innych kierunków reformacyjnych. W ośrodku kowieńskim jeszcze przed II wojną światową powstała cenna rozprawa dotycząca arian, kilka innych pojawiło się po roku 1945⁴⁹.

⁴⁴ K. Tyszkowski, *Przejęcie Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r.*, „Reformacja w Polsce”, t. II, 1922, s. 198 - 203.

⁴⁵ H. Barycz, *Marcin Krowicki. Z dziejów reformacji w Polsce*, Kraków 1924, s. 46; tenże, *Jan Mączyński leksykograf polski XVI wieku*, Kraków 1925, s. 17 - 18 (odbitki z „Refor. w Polsce”).

⁴⁶ J. Jasnowski, *Piotr z Goniądza. Życie, działalność i pisma. Studium z dziejów ruchu religijnego w Polsce w drugiej połowie XVI stulecia*, „Przegląd Historyczny”, t. XXXIII, 1935; tenże, *Mikołaj Czarny Radziwiłł*, Warszawa 1939, zwłaszcza rozdziały: V, s. 188 - 234 (przejęcie kanclerza w szeregi zwolenników reformacji), i X, s. 360 - 378 (działalność drukarni brzeskiej i mecenat książęcy). Warto przypomnieć, że niemiecka dyrekcja Archiwum w Królewcu udostępniła Jasnowskiemu zaledwie część akt, odmawiając dostępu do materiałów związanych z wewnętrznymi stosunkami w Prusach Książęcych z połowy XVI w.; zob. C. Biernat, *Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym 1919 - 1939*, Warszawa 1969, s. 158, przyp. 13.

⁴⁷ S. Kot, *Szymon Budny. Der grösste Häretiker Litauens im XVI Jahrhundert*, Graz-Köln 1956; tenże, *Socinianism in Poland. The Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Boston 1958; tenże, *Ausbruch und Niedergang des Täuferturns in Wilna 1563 - 1566*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, t. XLIX, 1958, s. 212 - 226; L. Szczucki, *Marcin Czechowicz. Studium z dziejów antytrynitarysty polskiego XVI wieku*, Warszawa 1964.

⁴⁸ S. Kot, *La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle*, Bruxelles 1953. Por. też wcześniejsze przyczynki do dziejów kontaktów między reformacją litewską a Europą zachodnią: L. Chmaja, *Arianin żmudzki Crusius a Kepler (1614 - 1621)*, „Reformacja w Polsce”, t. II, 1922, s. 272 - 280; S. Kot, *Hugo Grotius a Polska*, *ibid.*, t. IV, 1926, s. 110 i nast. Dane o studentach litewskich przebywających na uczelniach obcych zebrał T. Wotschke, *Polnische Studenten in Altdorf*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven”, t. IV, 1928; tenże, *Polnische Studenten in Frankfurt*, *ibid.*, t. V, 1929; tenże, *Polnische Studenten in Leipzig*, *ibid.*, t. VII, 1931.

⁴⁹ J. Pronskus, *Arionu prisikėlimas* (Zmartwychwstanie arian), Kowno 1930. Por. też L. Szczucki, *Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitarysty litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Studia nad arianizmem*, pod red. L. Chmaja, Warszawa 1959, s. 131 - 167; G. H. Williams, *Anabaptism and Spiritualism in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania: an Obscure Phase of the Pre-History of Socinianism*, *ibid.*, s. 215 - 262.

Ze względu na specyfikę ustrojową Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie dominującą rolę w życiu społeczeństwa grała magnateria, dużą wagę miały badania nad znaczeniem czołowych rodów możnowładczych w rozwoju, a następnie upadku reformacji⁵⁰. Przede wszystkim w ośrodku kowieńskim powstały prace na temat Radziwiłłów⁵¹, które — obok wspomnianej monografii pióra Jasnowskiego i napisanej niedawno rozprawy doktorskiej Henryka Wisnera o Krzysztofie II Radziwille (zm. 1640)⁵² — wypełniają już lukę w tym zakresie. Dalszym krokiem naprzód są biogramy w Polskim *Słowniku biograficznym*, obejmujące m.in. czołowych przedstawicieli dysydenckiej, a następnie katolickiej rodziny Kiszaków⁵³, jak również szlachtę, np. trwających długo przy kalwinizmie Billewiczów⁵⁴.

Literaturze religijnej poświęcali uwagę przede wszystkim Alodia Kawecka, Tadeusz Grabowski i Kazimierz Kolbuszewski. Kawecka zajęła się niektórymi szesnastowiecznymi wydawnictwami religijnymi, świadczącymi o ideologicznej wojnie między antytrynitaryzmem a kalwinizmem w drugiej połowie XVI w. (kancjonał nieświeski, 1563 r., śpiewniczek dodatkowy z roku następnego, wreszcie zmiany w tekście wydania wileńskiego katechizmu z 1596 r. i lat następnych). Kolbuszewski stwierdził, że literatura kalwińska po potopie szwedzkim była ugodowo nastawiona

⁵⁰ Cenne niegdyś pod względem materiałowym, ale tendencyjne prace E. Kotłubaja (*Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno 1859; *Galeria nieświeska portretów radziwiłłowskich*, Petersburg 1875) ze względu na składane tam hołdy potomkom potężnych magnatów wywołały reakcję ze strony B. Kalickiego (*Bogusław Radziwiłł koniuszy litewski*, Kraków 1878), który nader surowo ocenił działalność ostatniego pana na Birżach i Dubinkach.

⁵¹ J. Sliupas, *Reformatu bažnyčia Lietuvoje Radvilu laikas* (Kościół reformowany na Litwie za czasów Radziwiłłów), „Musu Zodis”, 1929, nr 1-2; P. Jakubenas, *Kunigaikštis Janusas Radvilas (1612 - 1656)*. *Ziupsnis žiniu apie je gyvenimą ir je nuopelnus Lietuvos reformatu bažnyčiai*, (Książę Janusz Radziwiłł 1612 - 1656. Przyczynek do jego życia i zasług dla kościoła reformowanego na Litwie), *ibid.* 1927, nr 2. Zainteresowanie postacią Janusza Radziwiłła w owym czasie na Litwie Kowieńskiej nie było przypadkowe, wynikało z aktualnych tendencji politycznych.

⁵² Maszynopis w Bibliotece Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Zob. też J. Jacoby, *Boguslaus Radziwiłł der Staatthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen*, Marburg—Lahn 1959; na temat kontaktów między Kalwinem a możnowładztwem litewskim por. E. W. Zeeden, *Calvins Einwirken auf die Reformation in Polen — Litauen. Eine Studie über den Reformator Calvin in Spiegel seiner polnischen Korrespondenzen*, „Syntagma Fryburgense”, Lindau-Konstanz 1956, s. 323 - 359; tenże, *Aufgaben der Staatsgewalt in Dienste der Reformation. Untersuchungen über die Briefe Calvins an Fürsten und Obrigkeiten*, „Saeculum”. t. XV, München 1964, s. 132 - 152.

⁵³ Opracował je T. Wasilewski, *PSB*, t. XII, 1967.

⁵⁴ S. Kot, *Billewicz Jerzy (zm. 1544) i jego potomkowie: Wojciech, Jan, Samuel, Malcher, Jerzy, Janusz, Stefan, Teodor*, *PBS*, t. II, 1936, s. 100 i n. O Teodorze Billewiczu, który przeszedł na katolicyzm zob. też: A. Sajakowski, *Nad staropolskimi pamiętnikami*, Poznań 1964, s. 92 - 96. O rodzinach szlacheckich wyznania kalwińskiego pisał S. Konarski, *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936; rozwój terytorialny reformacji na Litwie i Białorusi uwzględniają niektóre monografie poszczególnych regionów, np. H. Łowmiański, *Rys historyczny województwa nowogrodzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935, s. 93 - 104. Zob. też: G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1568 - 1607*, Wiesbaden 1965 (zwłaszcza cz. II, rozdział 6, s. 137 - 162).

wobec katolików, podczas gdy równocześnie atakowała radykalnych dysydentów⁵⁵. Do przeszłości należały już próby zjednoczenia różnych odłamów protestanckich, z których najdojrzalszą sformułował w początkach XVII w. Bartłomiej Bythner⁵⁶; walka między kalwinami a arianami na Litwie toczyła się do 1661 r., kiedy to na skutek edyktu banicji stosunki między nimi uległy ostatecznie zerwaniu i arianie „odparci zostali skutecznie z pola walki”⁵⁷. Do kwestii antytrynitarskich i mecenatu Mikołaja Czarnego Radziwiłła powrócił w doskonałym studium Konrad Górski, literaturę różnowierczą spod znaków panów na Birzjach i Dubinkach w XVI - XVII w. badał Alojzy Sajkowski; Jan Dürr-Durski zaś — obok edycji wierszy Daniela Naborowskiego — w studium o tym poecie przedstawił wiele spostrzeżeń na temat nienawiści religijnej i tolerancji za czasów biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza i hetmana Krzysztofa II Radziwiłła; ciekawy przyczynek do tego samego zagadnienia, pod wymownym tytułem *Dysydent protektorem zakonów*, opublikował Henryk Wisner⁵⁸.

Opracowana została też działalność takich postaci, jak Samuel Przypkowski, Piotr Kochlewski i Kazimierz Krzysztof Kłokocki. Ten ostatni zasłużył się jako kierownik drukarni w Słucku na polu propagandy idei reformacyjnych⁵⁹. Drukarstwo dysydenckie zawdzięczało swą egzystencję

⁵⁵ A. Kawecka, *Kancjonały protestanckie na Litwie w wieku XVI*, „Reformacja w Polsce”, t. IV, 1926, s. 128 - 139; K. Kolbuszewski, *Z dziejów literatury postyllicznej w Polsce. Postylla Bythnera*, ibid., s. 140 - 143; tenże, *Polskie piśmiennictwo reformacyjne na ziemiach dawnego W. Ks. Litewskiego*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, Lwów 1936, s. 344 - 352. Z dawniejszych prac: F. Pułaski, *Katechizm brzeski*, „Pamiętnik Literacki”, t. VII, 1903; tenże, *Katechizm brzeski 1553/54*, Warszawa 1908; T. Grabowski, *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550 - 1650)*, Kraków 1906; tenże, *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Kraków 1921; tenże, *Literatura luterańska w Polsce wieku XVI*, Poznań 1920; tenże, *Z dziejów literatury kalwińskiej na Litwie*, „Reformacja w Polsce”, t. VI, 1934, s. 141 - 143; S. Kot, *Kancjonał brzeski Jana Zaręby z 1558 r.*, ibid., t. IX - X, 1937 - 1939.

⁵⁶ E. Bursche, *Program polskiego uniwersalizmu chrześcijańskiego*, Warszawa 1927.

⁵⁷ E. Hłasko, *Stosunek Jednoty Litewskiej do arian w świetle kanonów z wieku XVII*, „Ateneum Wileńskie”, t. XI, 1936, s. 283 - 290.

⁵⁸ K. Górski, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI wieku*, Kraków 1949; A. Sajkowski, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965; *Daniel Naborowski. Poezje*, wyd. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961; J. Dürr-Durski, *Daniel Naborowski*, Łódź 1966; H. Wisner, *Dysydent protektorem zakonów. Z działalności Krzysztofa II Radziwiłła (1585 - 1640)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XIII, 1968, s. 215 - 217.

⁵⁹ L. Chmaj, *Samuel Przypkowski na tle prądów religijnych XVII wieku*, Kraków 1927; Z. Trawicka, *Działalność polityczna i reformacyjna Piotra Kochlewskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. VIII, 1963, s. 125 - 147; J. Tichy, *Dwa pisemka ulotne o sytuacji polskiego protestantyzmu w dwudziestych latach XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. V, 1960, s. 173 i n.; P. Buchwald-Pelcowa, *Kazimierz Krzysztof Kłokocki i drukarnia w Słucku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XII, 1967, s. 135 - 172. Zob. też teksty i notki biograficzne w: *Literatura ariańska w Polsce XVI w. Antologia*, oprac. L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa 1959 (*Marcin Czechowicz*, s. 631 - 633; *Szymon Budny*, s. 629 - 631; *Piotr z Goniądza*, s. 644 - 646; *Hieronim Powodowski*, s. 646 - 647; *Kasper Wilkowski*, 649 - 650).

w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. przede wszystkim protekcji magnackiej; po pracy Ludwika Abramowicza, uzupełnionej recenzją Henryka Łowmiańskiego, zajęła się nim gruntownie Alodia Kawecka-Gryczowa⁶⁰. Wydany pod jej redakcją tom stanowi podstawę do badań nad propagandą reformacyjną w Wielkim Księstwie. Wiele utworów jednak przesyłano do oficyn zagranicznych, przy czym niejednokrotnie ginęły one po drodze lub ukazywały się ze znacznym opóźnieniem. Los taki stał się udziałem rozprawy *De Diis Samagitarum* Jana Łasickiego (wyd. w 1615 r. w Bazylei), o którym to piśmie znawca mitologii litewskiej Antoni Mierzyński z niewątpliwą przesadą pisał, że „nie zasługuje na miano poważnego źródła, bo ukryta w nim myśl główna: znieważenie Kościoła katolickiego, a nie wykazanie wierzenia żmudzkiego”⁶¹. Utwór ten ostatnio został opublikowany w łańskim oryginale i litewskim przekładzie w ramach wileńskiej „Biblioteki Lituanistycznej”⁶². Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk pomyślnie sfinalizowało edycję *Biblii Litewskiej* w przekładzie Bogusława Samuela Chylińskiego z obszernymi komentarzami i wstępami, w których Stanisław Kot omówił genezę tego XVII-wiecznego przedsięwzięcia na tle ogólnej sytuacji kalwinizmu litewskiego, Jan Otrębski zaś zajął się stroną filologiczną dzieła⁶³.

Szkolnictwo kalwińskie to dziedzina niemal nietknięta (z dawniejszych prac można wymienić jedynie monografię gimnazjum kiejdańskiego), chociaż zachowały się tu szczególnie bogate materiały archiwalne, zgromadzone obecnie w Wilnie. Ale i w tej dziedzinie ostatnio dał się zauważyć pewien postęp dzięki studiom Stanisława Tworka nad szkolnictwem kalwińskim w Małopolsce. Badacz ten wyzyskał m.in. archiwalia wileńskie w artykułach o kontaktach alumnów polskich i litewskich z ośrodkami zachodnioeuropejskimi⁶⁴. Na przykładzie Janusza Radziwiłła z kolei Henryk Wisner ukazał system kształcenia młodego magnata z pierwszej po-

⁶⁰ L. Abramowicz, *Cztery wieki drukiarstwa w Wilnie 1525 - 1925*, Wilno 1925; H. Łowmiański, rec., „Ateneum Wileńskie”, t. III, 1925 - 26, s. 430 - 435; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, zes. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka - Gryczowa i in., Wrocław 1959.

⁶¹ A. Mierzyński, *Jan Łasicki — źródło do mitologii litewskiej*, Kraków 1870, s. 78 i n.; por. bardziej umiarkowaną ocenę A. Brücknera, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi*, Warszawa 1904, s. 97 - 103, oraz *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1965, s. 212.

⁶² J. Łasickis, *Apie zemaicciu dievus* (O bogach żmudzkich), wyd. J. Jurginis, Wilno 1969.

⁶³ *Biblia Chylińskiego*, t. I - II, Poznań 1958; S. Kot, *Geneza i tło historyczne Biblii litewskiej Chylińskiego*; J. Otrębski, *Dlaczego przerwano druk kalwińskiej biblii w przekładzie Chylińskiego?* (oba artykuły zamieszczone we wstępie do tomu II).

⁶⁴ S. Tworek, *Kontakty alumnów kalwińskich prowincji małopolskiej z ośrodkami zagranicznymi do połowy XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, vol. XX, Lublin 1965, nr 5, s. 75 - 93; tenże, *Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI - XVII w.*, Lublin 1966; tenże, *Zabiegi wokół utworzenia kolegium pro alumnis dla kalwinów małopolskich i litewskich*, [w:] *Polska w Europie*, pod red. H. Zinsa, Lublin 1968, s. 151 - 159.

łowy XVII w., przy czym — ponieważ syn hetmański był edukowany w domu — pominął krajowe szkolnictwo, więcej uwagi poświęcając peregrynacjom przyszedłemu Sienkiewiczowskiemu bohaterowi po Europie⁶⁵.

S. Tworek sięgnął też do dziedziny zupełnie zaniedbanej, jeśli chodzi o stosunki litewskie, mianowicie do kwestii stosunku chłopów do reformacji, i ogłosił kilka dokumentów z Centralnego Archiwum Państwowego Litewskiej SRR w Wilnie; przede wszystkim są to pochodzące z 1628 r. *Skargi poddanych plebaniej rosieńskiej na ks. Jana Drzewieckiego, ministra zboru rosieńskiego*⁶⁶. Wymagają one wnikliwego komentarza w ścisłym powiązaniu z ówczesnymi stosunkami społeczno-ekonomicznymi Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Sprawa dotąd otwarta — mimo licznych wypowiedzi dawniejszych badaczy i bardziej udokumentowanych źródłowo nowszych opinii — to próba prowadzenia własnej polityki zagranicznej przez dysydentów litewskich w ciągu XVII wieku, zwłaszcza fakty związane z działalnością Radziwiłłów: kasztelana wileńskiego Janusza i Krzysztofa II, oraz postawa ich synów, dwóch ostatnich panów na Birżach i Dubinkach w okresie najazdu Karola Gustawa. Jedni określają to jako zdradę narodową⁶⁷, inni zaś stoją na stanowisku, że kontakty z obcymi mocarstwami, a zwłaszcza ze Szwedami, w latach 1655 - 1657 nie upoważniają do wysuwania tego rodzaju zarzutów w stosunku do różnowierców⁶⁸. Ostatnie stanowisko wydaje się bardziej uzasadnione, jeśli chodzi bowiem o postawę Litwinów wobec Jana Kazimierza i Karola Gustawa, to należy mieć na uwadze specyficzną sytuację Wielkiego Księstwa zagrożonego wówczas przez Moskwę (dlatego zarówno dysydenci, jak i katolicy musieli rozważać kwestię dalszego związku z Polską z punktu widzenia litewskiej racji stanu), nie powinno się też bagatelizować poważnego wówczas konfliktu między Radziwiłłami a Sapie-

⁶⁵ H. Wisner, *Lata szkolne Janusza Radziwiłła. Przyczynek do dziejów szkolnictwa kalwińskiego na Litwie w pierwszej połowie XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XIV, 1969, s. 183 - 194.

⁶⁶ S. Tworek, *Materiały do dziejów kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XIV, 1969, s. 199 - 215 (obok wspomnianych *Skarg poddanych* opublikowano tu relacje z wizytacji zborów białoruskich w 1669 r., autobiografię Daniela Kałaja i rejestr audytorów zboru kiejańskiego, oba teksty z r. 1679).

⁶⁷ Rolę dysydentów w zorganizowaniu i przyspieszeniu agresji szwedzkiej podkreśla W. Czaplinski, *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa 1966, s. 121; o ich udziale w najazdach szwedzkim i siedmiogrodzkim mówi Z. Wójcik, *Rzeczpospolita na arenie międzynarodowej w XVII w.*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. I, Warszawa 1968, s. 238: „Spośród katolików polskich jedynie Radziejowskiemu można postawić w jednym szeregu z takimi wrogami państwa, jak Janusz i Bogusław Radziwiłłowie, Komenský czy wreszcie arianie, Władysław Lubieniecki i Samuel Grądzki, współtwórcy traktatu w Radnot”.

⁶⁸ J. Tazbir, *Nietolerancja wyznaniowa i wygnanie arian*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 - 1660*, t. I, Warszawa 1957, s. 249 - 301; tenże, *Bracia polscy w latach „potopu”*, [w:] *Studia nad arianizmem*, pod red. L. Chmaja, Warszawa 1959, s. 451 - 488; tenże, *Problemy wyznaniowe*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo — społeczeństwo — kultura*, Warszawa 1969, s. 196, i n. Podobnie H. Wisner („Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XV, 1970).

hami, który rozbił szlachtę i wojsko w roku 1655 na dwa wrogie obozy. Po wojnie szwedzkiej arianie musieli opuścić kraj; losy jednego z nich, znakomitego kartografa Józefa Naronowicza-Narońskiego, omawia Stanisław Alexandrowicz, który ze zbytnią ostrożnością pisze: „hipoteza o arianizmie Narońskiego wymagałaby bliższego sprawdzenia”⁶⁹. O braciach polskich w Białostockiem i stosunku do nich birzańskich Radziwiłłów pisał ostatnio Janusz Tazbir⁷⁰.

Polski słownik biograficzny, który zyskał pozytywną ocenę ze strony badacza reformacji⁷¹, obejmuje przede wszystkim życiorysy dysydentów polskich, ale zawiera też wiele biogramów dotyczących Litwy, gdzie działało w XVI - XVII w. wielu Polaków. W opublikowanych dotąd (w latach 1935 - 1969) czternastu tomach zamieszczono 46 haseł dotyczących postaci z Wielkiego Księstwa (w tym 13 to protektorzy nowinek religijnych rekrutujący się spośród magnaterii i bogatej szlachty⁷², pozostali zaś to ministrowie, polemisi i inni działacze⁷³). Z pewnością *Słownik* pomija wiele postaci ważnych dla reformacji litewskiej, niemniej jednak przynosi wiele interesujących danych, zwłaszcza że równocześnie uwzględnia licznych przedstawicieli kontrreformacji; obserwujemy to głównie w tomach wydanych po II wojnie światowej. Łącznie z wyznawcami prawosławia naliczyliśmy 87 życiorysów, z czego po stronie dysydentów zdecydowana większość przypada na działaczy kalwińskich i — znacznie mniej — luteranckich, podczas gdy w szeregach kontrreformacji reprezentowani są niemal wyłącznie jezuici.

Na kilkakrotnie wspomnianym zjeździe wileńskim z 1935 r. Józef Umiński, przedstawivszy stan badań nad kontrreformacją litewską, doszedł do pesymistycznego wniosku, że jest ona znana jeszcze słabiej niż

⁶⁹ S. Alexandrowicz, *Prace kartograficzne Józefa Naronowicza-Narońskiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, Historia, Poznań 1967, zes. 7, s. 263. Tam dalsza literatura o Narońskim.

⁷⁰ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 81 - 105. Zob. tenże, *Przyczynek do biografii Morsztyna*, „Przegląd Historyczny”, t. L, 1959, z. 4; A. Sajkowski, *Samuel Przyppkowski w świetle nowych materiałów*, „Zapiski Historyczne”, t. XXIII, 1957, zes. 1 - 2; J. Pelc, *Zbigniew Morsztyn, arianin i poeta*, Wrocław 1966.

⁷¹ J. Tazbir, *Reformacja w Polskim słowniku biograficznym*, zeszyt 36 - 50, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XII, 1967, s. 238 - 240. Wiele haseł dotyczących reformacji i kontrreformacji znalazło się w wydanej w USA obszernej encyklopedii litewskiej: *Lietuviu Enciklopedija*, t. 1 - 34, Boston 1953 - 1966.

⁷² Abramowicz Jan i Mikołaj, Agryppa Wacław, Billewicz Jerzy i inni, Blinstrup Jerzy, Cedrowski Jan i Stefan, Kęnstort Jan i Sebastian, Kiszka Jan, Kiszka Jan Janusz, Mikołaj, Stanisław.

⁷³ Adamus Rejnold, Audziejewicz Jan, Balcerowicz Piotr, Bańkowski Maciej, Bieliński Daniel, Blandrata Jerzy, Bochwic Filip, Borzymowski Jan, Bythner Bogusław, Samuel i inni, Budny Bieniasz i Szymon, Chrzastowski Andrzej, Czechowic Marcin, Chyliński Bogusław, Daniłowicz Paweł, Discordia Wawrzyniec, Domaniewski Józef, Dyjakiewicz Gabriel, Gibel Jakub, Gdaciuz Adam, Gradowski Franciszek, Jabłoński Daniel, Jakub z Kalinówki, Kałaj Daniel, Karcan Jan, Karmanowski Olbrycht, Kłokocki Kazimierz Krzysztof, Kmita Jan, Piotr Blastus, Kochlewski Piotr, Kosy Teodozy.

sama reformacja⁷⁴. Nie ze wszystkimi jego stwierdzeniami możemy się dzisiaj zgodzić (m.in. powątpiewanie w gwałty przeciw dysydentom, wyolbrzymianie ich sympatii szwedzkich i moskiewskich), ale za słuszne należy uznać wysunięte wówczas postulaty badawcze, dotyczące przede wszystkim studiów nad dziejami Kościoła katolickiego w XVI - XVII w. i formami propagandy religijnej wśród protestantów.

Po dawniejszej — cennej dotąd pod względem materiałowym — pracy ks. Stanisława Załęskiego o jezuitach⁷⁵ — w okresie międzywojennym powstało kilka prac o środowisku katolickim w Wilnie i formach propagandy religijnej. Została też ogłoszona z rękopisu monografia Piotra Skargi, w nowy sposób naświetlająca działalność słynnego kaznodziei w grodzie Giedymina, m.in. na polu podburzania mas do tumultów wyznaniowych⁷⁶. Jakub Sawicki, omówiwszy działalność synodów wileńskich w okresie potrydenckim, doszedł do następującego wniosku: „Zaobserwować możemy zjawisko spotykane również na terenie innych naszych diecezji: znaczne ożywienie się życia synodalnego w XVI w. pod wpływem ruchu reformacyjnego, następnie pod koniec XVI w. i w XVII w. pod działaniem synodu trydenckiego i jego dekretów reformistycznych, a wreszcie zupełne obumarcie działalności synodów w połowie XVIII w.”⁷⁷.

Biskupi wileńscy starali się o zorganizowanie wyższej uczelni w stolicy Wielkiego Księstwa; jednym z dowodów na to jest list Waleriana Protaszewicza do papieża Grzegorza XIII z 1576 r. w sprawie przekształcenia kolegium jezuickiego w uniwersytet łącznie z kursem teologii⁷⁸. Zanim jezuici rozwinęli na Litwie żywszą działalność, nastąpiły pierwsze konwersje przebywających za granicą młodych magnatów, na których im najbardziej zależało. Studiami rzymskimi Litwinów w drugiej połowie XVI w., kiedy to stolica papieska stała się czołowym ośrodkiem oddziaływania na dysydentów, zajął się Henryk Barycz, który m.in. dokonał korekty dawniejszych ustaleń w sprawie daty przejścia na katolicyzm synów Mikołaja Radziwiłła Czarnego⁷⁹. Przedmiotem dociekań stały się dzieje Akademii Wileńskiej; omówił je Stanisław Bednarski, podczas gdy Henryk Barycz naświetlił pierwsze próby zorganizowania tej uczelni pod-

⁷⁴ J. U mi ń s k i, „Przeciwreformacja” w Litwie (Stan badań, paralela między stosunkami litewskimi a polskimi, ważniejsze postulaty), [w:] *Pamiętnik VI Powstaniego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, Lwów 1936, s. 353 - 361.

⁷⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. I - V, Lwów 1900 - 1906; charakter ogólny ma zwięzłe opracowanie: J. K u z m i c k i s, *Jezuitai Lietuvoje* (Jezuici na Litwie), „Svietimo Darba”, 1929, nr 6 (autor zwraca głównie uwagę na działalność kontrreformacyjną jezuitów).

⁷⁶ S. W i n d a k i e w i c z, *Piotr Skarga*, Warszawa 1925.

⁷⁷ J. S a w i c k i, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. II: *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948, s. 112.

⁷⁸ Nieznany list biskupa Waleriana Protaszewicza do papieża Grzegorza XIII z 1576 r. w sprawie erekcji uniwersytetu wileńskiego, podał ks. W. S z u l c, „Ate-neum Wileńskie”, t. XIII, 1938, z. 2, s. 270 - 271.

⁷⁹ H. B a r y c z, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia 1440 - 1600*, Kraków 1938.

czas pobytu w Polsce nuncjusza Commendone i wykazał osobiste zaangażowanie Zygmunta Augusta w sprawę przyszłego kolegium, któremu król przekazał w testamencie swą bogatą bibliotekę⁸⁰. Dzieje Seminarium Papieskiego w Wilnie w latach 1585 - 1773 zostały odtworzone przez Jana Poplatka, który zestawiał również wykaz jego alumnów⁸¹.

Broszura K. Drzymały o działalności jezuitów wileńskich w XVI w. ma charakter raczej popularny i nie wnosi wiele nowego do stanu badań nad tym zakonem (autor popełnia przy tym błędy rzeczowe, np. wbrew ustaleniom literatury szacuje ludność Wilna na 80, a nie — jak było w rzeczywistości — na 14 tys.), natomiast jej dodatnią stroną jest postawienie takich kwestii, jak formy pracy jezuitów (głównie dysputy) i zaakcentowanie siły litewskiego pogaństwa w XVI wieku; z tego zakresu Drzymała przytoczył szereg nieznanych szczegółów⁸². W Kłapkowski przebadał działalność misyjną dominikanów w Sejnach oraz powstanie na tym terenie pierwszych parafii w Berźnikach (przed 1592 r.), Filipowie, Przerośli (1571) i Puńsku (1597). Granice tych parafii nie były początkowo ściśle wytyczone, każda z nich obejmowała ogromny obszar (puńska np. na wschodzie sięgała po Niemen, odległy o 50 km od Puńska)⁸³. Wydaje się, że można by wobec nich użyć określenia: parafia misyjna, na wzór biskupstwa misyjnego, nie mającego również określonych granic. Tereny te były mało dostępne — słabe zaludnienie, lasy, błota, jeziora, brak miast i dróg handlowych — i miały charakter bardziej pogański niż chrześcijański. Energiczna chrystianizacja rozpoczęła się dopiero w dobie kontrreformacji; szczególne zasługi położyli tu dominikanie, którzy przystąpili do planowej akcji misyjnej, zwracając przy tym szczególną uwagę na kaznodziejstwo. Propaganda kontrreformacji objęła też chłopstwo inflanckie, wśród którego pogaństwo było również szeroko rozpowszechnione⁸⁴.

Obok perswazji — częstą bronią w rękach Kościoła katolickiego była

⁸⁰ S. Bednarski, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 350 rocznicy założenia i 10 wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1929; tenże, *Dwieście lat wileńskiej Akademii Jezuickiej 1570 - 1773. Próba syntezy*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, Lwów 1936, s. 289 - 294; H. Barycz, *Do genezy Akademii Wileńskiej*, „Ateneum Wileńskie”, t. X, 1935.

⁸¹ J. Poplatek, *Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585 - 1773*, „Ateneum Wileńskie”, t. VII, 1930; tenże, *Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582 - 1773*, *ibid.*, t. XI, 1936. Katolickie i kalwińskie środowisko intelektualne w Wilnie w drugiej połowie XVI w. przedstawiła M. Baryczowa, *Augustyn Rotundus Mielecki, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy*, „Ateneum Wileńskie”, t. X, 1935; t. XI, 1936.

⁸² K. Drzymała, *Działalność jezuitów wileńskich w XVI w.*, Bąkowie 1936; rec.: W. Szulc, „Ateneum Wileńskie”, t. XII, 1937, s. 606 - 608.

⁸³ W. Kłapkowski, *Fundacja i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku*, „Ateneum Wileńskie”, t. XIII, 1938, zes. 1, s. 217 - 229; tenże, *Konwent dominikanów w Sejnach*, *ibid.*, t. XIII, 1938, zes. 2, s. 69 - 174.

⁸⁴ J. Tazbir, *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582 - 1611)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. LXIV, 1958, s. 720 - 739.

przemoc, mimo że w Rzeczypospolitej nie przybrała ona takich jak na zachodzie Europy rozmiarów⁸⁵. Kazimierz Chodynicki omówił sprawę spalenia w 1620 r. przez biskupa żmudzkiego Stanisława Kyszkę zboru kalwińskiego w Giałowie, zakończoną dzięki energii właścicielki tej miejscowości Krystyny Kęstortowej uzyskaniem pomyślnego dla niej wyroku⁸⁶. Przede wszystkim jednak uwagę badaczy przyciągały burzliwe dzieje zborów wileńskich. Bogumił Zwolski na podstawie sumiennych studiów archiwalnych odtworzył przebieg tumultów religijnych w latach 1639 - 1641, kiedy to decyzją sejmową przeniesiono zbor poza mury miasta⁸⁷, nie potrafił natomiast właściwie spojrzeć na genezę tych wydarzeń na tle wzajemnych stosunków między dysydentami a katolikami w grodzie Giedymina⁸⁸ oraz nie przeprowadził analogii z nieco wcześniejszą zagładą zborów w głównych miastach Korony. Pomiął także milczeniem kwestię antagonizmu między Krzysztofem Radziwiłłem a jego wrogami spośród możnowładztwa litewskiego, mającą bez wątpienia reperkusje również i na polu religijnym⁸⁹. Rozwinęła się też polemika w sprawie książki Studnickiego o wileńskim kościele ewangelicko-reformowanym. Zwolski w recenzji zarzucił autorowi, iż przedstawia kalwinów jako niewinne ofiary fanatycznie nastawionych katolików, co nie jest zgodne z prawdą; pomni swej siły i pewni opieki ze strony Krzysztofa Radziwiłła, kalwini byli bowiem również agresywni, czego np. nie można powiedzieć o luteranach. Ci ostatni, stosunkowo nieliczni, zachowali spokój i nie prowokowali katolików do ekscesów. W odpowiedzi Studnicki podał fakty świadczące o prześladowaniu również luteran i podtrzymał swe wcześniejsze sądy, iż tumult przeciw różnowiercom w stolicy Wielkiego Księstwa był planowo przygotowany. Zwolski z kolei przytoczył przykłady prowokowania zajęć przez żołnierzy radziwiłłowskich i przypomniał wystąpienia kalwińskie podczas Wielkiego Tygodnia 1640 roku⁹⁰.

Nie budzi obecnie wątpliwości agresywna nawzajem postawa zarówno katolików, jak i kalwinów (luteranie nie wchodzą w rachubę, jako że byli licznie zbyt słabi i nie mieli w XVII w. potężnych protektorów); hasła

⁸⁵ Por. P. Skwarczyński, *Szkice z dziejów reformacji w Europie środkowo-wschodniej*, Londyn 1967 (I: *Tolerancja religijna w Rzeczypospolitej między 1572 - 1632*, zwłaszcza s. 27; II, s. 63 i n.); J. Tazbir, *Powojenne badania nad tolerancją religijną w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, t. LX, 1969, s. 554 - 561.

⁸⁶ K. Chodynicki, *Sprawa o spalenie zboru ewangelickiego w Giałowie na Żmudzi*, „Reformacja w Polsce”, t. V, 1928, s. 141 - 151.

⁸⁷ B. Zwolski, *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639 - 1641*, Wilno 1936.

⁸⁸ M. Łowmiańska, rec. pracy Zwolskiego, „Ateneum Wileńskie”, t. XI, 1936, s. 688 - 690.

⁸⁹ S. Szczęotka, rec. pracy Zwolskiego, „Reformacja w Polsce”, t. VII - IX, 1937 - 1939, s. 520 - 521. Por. J. Tazbir, *Zagłada ariańskiej „stolicy”*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. VI, 1961, s. 137.

⁹⁰ B. Zwolski, rec. pracy Studnickiego (*Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie*, Wilno 1935), „Ateneum Wileńskie”, t. XI, 1936, s. 574 - 576; W. Gizbert-Studnicki, *Bogumiłowi Zwolskiemu*, *ibid.*, s. 700 - 701; B. Zwolski, *W odpowiedzi Wacławowi Gizbert Studnickiemu*, *ibid.*, s. 702 - 704.

tolerancji głosili bowiem jedynie w owym czasie Bracia Polscy. Sytuacja uległa zmianie po wygaśnięciu linii męskiej birzańskich Radziwiłłów. Wówczas to kalwini na Litwie przeszli całkowicie do defensywy, co postanowili wyzyskać katolicy przez zorganizowanie w 1682 r. niczym nie sprokowanego napadu na położone poza stołecznymi murami budynki przeciwników; zbór, cmentarz i szpital zostały całkowicie zniszczone. Wypadki te ukazał na szerokim tle również Zwolski⁹¹, dając obraz i interpretację tych wydarzeń lepszą, niż to uczynił w odniesieniu do lat 1639 - 1641. Obie prace Zwolskiego są oparte na sumiennej podstawie źródłowej, pierwsza posiada jednak wartość głównie materiałową, druga zaś daje również trafną interpretację przedstawionych wydarzeń.

Kontrreformacja stanowi przedmiot badań litewskiego historyka Zeno Ivinskisa. Na X Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Rzymie (1955 r.) wygłosił on referat pt. *Rola jezuitów w służbie kontrreformacji na Litwie*⁹², w którym stanął na stanowisku, iż roli tej nie należy przeceniać, ponieważ pierwsze rewokacje nastąpiły na dwa lata przed ich przybyciem do Wilna. Przypisał natomiast Societatis Iesu poważne zasługi w rozwijaniu szkolnictwa, wydawaniu książek religijnych po litewsku, docieraniu z działalnością misyjną w trudno dostępne zakątki kraju. Zbagatelizował przy tym słabość ówczesnego chrześcijaństwa litewskiego i nie docenił siły kultów pogańskich wśród ludu; Ivinskis zapomniał też, że pierwsze nawrócenia dysydentów na katolicyzm były jednak zasługą jezuitów, którzy przecież działali nie tylko na Litwie; np. Miłkołajem Radziwiłłem Sierotką zajęli się już wcześniej, podczas jego pobytu w Rzymie⁹³.

Dziedzina niemal nietknięta to wzajemne stosunki reformacji z prawosławiem; w okresie międzywojennym wprawdzie dostrzegano istniejące między nimi związki na Litwie, a zwłaszcza Białorusi, niemniej jednak w programowych wystąpieniach (przede wszystkim Kazimierza Hartleba w 1935 r. w Wilnie na Zjeździe Historyków) zbyt mało im poświęcano

⁹¹ B. Zwolski, *Zburzenie zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w 1682 r.*, „Ateneum Wileńskie”, t. XII, 1937, s. 482 - 514.

⁹² Z. Ivinskis, *Die Rolle der Jesuiten in Dienste der Gegenreformation in Litauen, Riassunti delle Comunicazioni del X Congresso Internazionale di scienze storiche, Roma 4 - 11 Settembre 1955*, t. 7, Florencja 1955, s. 276 - 280; *Atti del X Congresso Internazionale, Roma 1957*, s. 474 - 478. Zob. S. Grzybowski, *Z Kongresu Historycznego w Rzymie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. III, 1958, s. 195. Na temat udziału jezuitów w podniesieniu poziomu życia umysłowego na Litwie oraz wpływu reformacji na śpiew kościelny, wyzyskanego następnie przez jezuitów i biskupa Giedrojcia por. Z. Ivinskis, *Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten litauischen katholischen Bücher*, „Commentationes Balticae”, t. I, 1953 (wyd. 1954), s. 27 - 67; tenże, *Kirchengesang in Littauen um XVI - XVII Jahrhundert*, ibid., t. I, s. 69 - 106. Zob. też dawniejszą pracę litewskiego księdza i ministra spraw zagranicznych z lat 1920 - 1921 J. Purickisa, *Die Glaubenspaltung in Litauen im XVI Jh. bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569*, Freiburg 1919.

⁹³ Zob. też: Ivinskis, *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569)*, „Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte”, t. XII, 1967, s. 37 - 45.

uwagi⁹⁴. Toteż w zasadzie dysponujemy tylko pracami o prawosławiu, marginesowo uwzględniającymi stosunki między nimi a wyznaniem dy-sydenckimi.

Po dawniejszych studiach na temat szkół prawosławnych na Białorusi w XVI i początkach XVII w.⁹⁵ i ograniczeniach wyznaniowych w prawodawstwie litewskim przed 1563 r.⁹⁶ tudzież działalności socynian na Rusi⁹⁷ wytrawny znawca stosunków ekonomiczno-społecznych W. I. Piczeta zauważył, iż protestantyzm na tym terenie nie przeniknął nigdy do mas ludowych, lecz objął jedynie część feudałów, którzy traktowali go jako oręż w walce o pogłębienie ucisku gospodarczego. Piczeta podkreślił również rolę katechizmu Budnego w rozwoju języka białoruskiego i dostrzegł wpływy zbiegłych z Moskwy przed prześladowaniami radykalnych wolno-myślicieli, z Teodozjym Kosym na czele, na kształtowanie się nowinkarstwa religijnego⁹⁸.

Obecnie reformacją na ziemiach białoruskich zajmuje się S. A. Podokszin, autor rozpraw na temat jej radykalnego nurtu⁹⁹. Badacz ten wyszedł od stwierdzenia, że burżuazyjna historiografia dostrzegła w dawnej Rzeczypospolitej jedynie szlacheckie wystąpienia przeciw Kościołowi ka-

⁹⁴ K. Hartleb, *Zagadnienie reformacji na ziemiach litewskich. Problemy — postulaty*, Lwów 1936 (odb. z: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. I), stwierdził, że przy genezie reformacji litewskiej należy uwzględnić następujące czynniki: dynastię, księcia Albrechta pruskiego, możnowładztwo, szlachtę, mieszczaństwo i chłopstwo. Dwaj ostatni Jagiellonowie — jego zdaniem — wpływu większego na sprawy religijne nie wywarli, lud wiejski pozostał poza zasięgiem wyznań dysydenckich, nieliczne mieszczaństwo stworzyło jedynie słabe ośrodki luteranizmu, szlachtę pociągało zeświecczenie wyznania, podstawową jednak rolę odgrywali magnaci: siła kalwinizmu wiąże się z Mikołajem Czarnym, sukcesy arianizmu z Pacami, punkt zwrotny zaś stanowiło przejście Mikołaja Sierotki i Chodkiewicza (1566 - 1567) na katolicyzm.

⁹⁵ K. Chałampowicz, *Zapadnorusskije prawosławnyje szkoły w XVI i naczale XVII wieka*, Kazań 1898.

⁹⁶ W. Kamieniecki, *Ograniczenia wyznaniowe w prawodawstwie litewskim w XV i XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. XIII, 1911, s. 268 - 282.

⁹⁷ O. Lewicki, *Socynianie na Rusi*, „Reformacja w Polsce”, t. II, 1922. Zob. też J. Wyszomirski — omówienie prac lituanistycznych z I i II tomu „Reformacji w Polsce” („Ateneum Wileńskie”, t. I, 1923, s. 574 - 578).

⁹⁸ W. I. Piczeta, *Bielorussija i Litwa XV - XVI w.*, Moskwa 1961 (zbiór artykułów napisanych w okresie międzywojennym. Rozprawa: *Kultura Bielorusii w XVI w.*, zawierająca szereg uwag o reformacji, została tu opublikowana po raz pierwszy), s. 678 i n.

⁹⁹ S. A. Podokszin, *Radikalno-rieformacyonnoje dżiżenije w Bielorusii i Litwie (wtoraja połowina XVI w.)* (autoreferat dysertacji kandydackiej), Mińsk 1964; tam wykaz wcześniej ogłoszonych artykułów Podokszina; tenże, *K woprosu o wzaimodiejstwiu radikalnogo naprawlenija rieformacyi w Bielorusii i Litwie s jerieticzskim dżiżenijem wo wtoroj połowinie XVI w.*, [w:] *Matieriały konfierien-cyji mołodych uczonych AN BSSR*, Otdielenije Obszczestwiennych Nauk, Minsk 1962; tenże, *Da pytanija ab farmirawanii radikalnogo rieformacyonnogo rucha u Bielorusii i Litwie u II poł. XVI w.*, „Wiesti AN BSSR”, Seria: Gramadskich Nauk, nr 1, Minsk 1962; tenże, *Racyonalizm w obszczestwiennoj mysli Bielorusii i Litwy wtoroj połowiny XV — naczala XVII wieka*, ibidem, Minsk 1965; tenże, *Idejnoje sodierżanije nieswiżskiego Katiechizisa 1562 r.*, [w:] *Matieriały s IX Konfierien-cyji Mołodych Uczonych. Obszczestwiennye nauki*, Minsk 1964.

tolickiemu, pomijała natomiast walkę mas ludowych z katolickim feudalizmem. Częściowo jest to tylko zgodne z prawdą, uczeni polscy bowiem już w okresie międzywojennym zwracali uwagę na radykalny nurt reformacji białoruskiej, tyle że nie badali społecznego zasięgu protestantyzmu w Wielkim Księstwie¹⁰⁰. Pożyteczne do dalszych studiów nad kwestiami wyznaniowymi w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej są prace o bractwach cerkiewnych i ich szkołach¹⁰¹.

Z tematyką naszego przeglądu wiąże się ściślej artykuł Iwana Korowickiego o kaznodziejstwie prawosławnym w Wielkim Księstwie Litewskim XVI - XVII w.¹⁰², który nie zawiera wprawdzie istotniejszych ustaleń (mało krytyczny stosunek autora do źródeł i zbyt pochopne wysnuwanie wniosków¹⁰³), ale zasługuje na uwagę przede wszystkim dlatego, że podejmuje temat zupełnie nie opracowany. Korowicki słusznie zauważył, iż w XVI w., przede wszystkim w jego pierwszej połowie, sztuka wymowy wśród duchowieństwa obrządku wschodniego znajdowała się na niskim poziomie. Dopiero w ostatniej ćwierci tego stulecia, w związku z obawami przed rozpowszechnieniem się reformacji, nastąpiło ogólne odrodzenie w życiu cerkiewnym, w tym zdecydowana poprawa na polu kaznodziejstwa. Wniosek ten, aczkolwiek oparty na niezupełnie słusznych przesłankach, jest słuszny i zgodny ze spostrzeżeniami innych badaczy na temat pozytywnego wpływu reformacji na rozwój kulturalny Litwy i Białorusi.

Podczas kilkakrotnie przeprowadzanej oceny badań nad różnowierstwem powtarzała się opinia, iż o jego rozwoju na Litwie, a tym bardziej na Białorusi wiemy bardzo niewiele. Dlatego podejmowane próby całościowego przedstawienia tego zagadnienia były przedwczesne i mogły dać wyniki powierzchowne oraz niepełne. Podobnie się przedstawia sytuacja

¹⁰⁰ Ważniejsze prace polskie okresu międzywojennego o kościele wschodnim: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370 - 1632*, Warszawa 1934; K. Lewicki, *Książę Konstanty Ostrogiński a unia brzeska 1596 roku*, Lwów 1933; J. Woliński, *Polska i kościół prawosławny*, Lwów 1936; O. Halecki, *Dzieje unii kościelnej w W. Ks. Litewskim przed 1596 r.*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. I, Lwów 1936, s. 311 - 319; W. Tomkiewicz, *Dzieje unii kościelnej w W. Ks. Litewskim 1596 - 1795*, *ibid.*, s. 320 - 328.

¹⁰¹ E. N. Medynskij, *Bratские школы Украины и Белоруссии в XVI - XVII в.*, Moskwa 1954; J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol w rozkwitu ukraińskiej kultury XVI - XVII w.*, Kijów 1966. Zob. też: J. Bardach, *Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w XVI - XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. LXXXIV, 1967, s. 77 - 82.

¹⁰² I. Korowicki, *Stan kaznodziejstwa prawosławnego na przełomie w.w. XVI - XVII w państwie litewsko-polskim*, „Ateneum Wileńskie”, 1936, t. IX, Warszawa 1935, zes. 1 - 2, s. 241 - 280.

¹⁰³ Zwrócił na to uwagę w recenzji pracy Korowickiego W. Zaikyn, „Ateneum Wileńskie”, t. XIII, 1938, zes. 2, s. 296 - 298. Uwagi na temat reformacji białoruskiej poczynił też A. Jobert, *Aux origines de l'union de Brest. Le protestantisme en Ruthénie*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia AGAP w Warszawie*, red. A. Stebelski i in., Warszawa 1958, s. 371 - 382.

i obecnie, choć — trzeba przyznać — wiele kwestii zostało omówionych stosunkowo dokładnie. Dorobek historiografii można by podsumować następująco:

1. Najlepiej chyba są znane kwestie dogmatyczne związane z formowaniem się litewskiego różnowierstwa, przede wszystkim spory między anabaptystami i kalwinami w trzeciej ćwierci XVI wieku.

2. Wciąż zbyt mało wiemy o powiązaniach między dysydentami litewskimi a pruskimi. Nic w tym dziwnego, skoro brak wyczerpującej monografii Albrechta Hohenzollerna, która by wszechstronnie naświetliła stosunek tego księcia do państwa Jagiellonów (częściowo lukę tę wypełnia praca A. Vetulaniego, *Lenno pruskie od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525 - 1568*, Kraków 1930, oraz W. Pocięchy, *Królowa Bona*, t. III, Poznań 1958). Lepiej natomiast są znane kontakty Litwinów z ośrodkiem genewskim za życia Kalwina.

3. Choć ogromny wpływ możnowładców na stosunki wyznaniowe nie ulega wątpliwości, dysponujemy niewiele pracami z tego zakresu. Są to głównie monografie Mikołaja Czarnego, Bogusława i Krzysztofa II Radziwiłłów (ta ostatnia nie opublikowana) oraz zwięzłe, częstokroć niewystarczające, biogramy w *Polskim słowniku biograficznym* (spośród rodzin protestanckich opracowani już zostali Chodkiewiczowie, Hlebowiczowie i Kiskowie).

4. Studia nad drukarstwem i literaturą wyznaniową rzuciły nieco światła na propagandę religijną, jednakże wciąż wiemy zbyt mało o polemikach wyznaniowych i propagandzie religijnej.

5. Podobnie rzecz się ma ze szkolnictwem, do którego dziejów zachowały się szczególnie obfite źródła. Należałoby również zająć się wpływem zagranicznych studiów Litwinów na kulturę rodzimą po ich powrocie do ojczyzny.

6. Nadal czekają na opracowanie poszczególne zbory, których archiwa zachowały się i znajdują się obecnie w zbiorach wileńskich. Zdecydowanie słabo akcentowano potrzebę badań nad społecznym zasięgiem reformacji; pisano jedynie o magnaterii, szlachcie i mieszczaństwie wileńskim, ale i tu brak wyczerpujących monografii.

7. Stosunkowo wiele pisano o nienawiści wyznaniowej i tolerancji, na ogół jednak prace pozostawały pod wpływem światopoglądu wyznaniowego ich autorów. Dlatego konieczne są nie tylko dalsze ustalenia faktyczne, ale przede wszystkim nowe oceny.

Wydaje się, że dopiero po opracowaniu postulowanych zagadnień można by przystąpić do omówienia całokształtu dziejów reformacji na Litwie i Białorusi w okresie jej wzrostu (druga połowa XVI w.), rozwoju (początki XVII w.) i regresu (od drugiej ćwierci do końca XVII stulecia). Przy badaniach genezy ruchu reformacyjnego należy uwzględnić w więk-

szym niż dotąd stopniu stan wyjściowy, a więc rozwój demograficzny, narodowościowy, ekonomiczny, wyznaniowy i kulturalny Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i pierwszej połowie XVI wieku.

Les recherches historiques sur la Réforme dans le Grand Duché de Lituanie (1919 – 1969)

A la moitié du XVe siècle, la différence — pour ce qui est de la religion — entre la Pologne, d'une part, et la Lituanie et la Biélorussie, de l'autre, était considérable. En Lituanie, la majorité de la population était encore païenne: le christianisme n'y avait été introduit par l'intermédiaire de la Pologne que depuis 150 ans et il s'assimila surtout dans les milieux féodaux et bourgeois; quant à la Ruthénie, la confession orthodoxe y régnait depuis cinq siècles. Ainsi, dans cette partie de l'État des Jagellon les rapports religieux étaient marqués essentiellement par la faiblesse du catholicisme.

Ce fut entre les années vingt et cinquante du XVIe siècle que la Réforme commença à pénétrer en Lituanie. Le luthéranisme y était propagé par le prince prussien Albrecht Hohenzollern, mais il ne s'y assimila que dans un groupe peu nombreux de bourgeois d'origine allemande; certains succès passagers, ne durant que quelques années, de l'antitrinitarisme y étaient le résultat de l'activité de son protecteur en la personne de Mikołaj Radziwiłł nommé «Noir», et, après la mort de celui-ci. la position de la confession dominante y fut gagnée par le calvinisme. A partir de 1669 cependant, c'est-à-dire après la mort de son dernier protecteur seigneurial (la ligne de Birza de la grande famille des Radziwiłł), le calvinisme — dont les adhérents formaient le groupe le plus puissant des dissidents lituaniens — se caractérisait par son propre déclin pour aboutir bientôt à une stagnation complète.

Les recherches scientifiques concernant la Réforme en Lituanie et en Biélorussie étaient poursuivies en premier lieu par les historiens polonais; vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle, les historiens allemands s'en occupèrent également et, plus tard, entre les deux guerres, les historiens lituaniens et biélorusses. Ces investigations comprennent trois stades principaux qui peuvent être discernés: 1) à l'étape préscientifique, c'est-à-dire pour ce qui est de la période entre la deuxième moitié du XVIe jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, nous avons affaire à une littérature engagée dans une attitude religieuse déterminée; 2) les débuts d'une historiographie scientifique du sujet datent de la Première Guerre mondiale, et c'est à cette époque-là que les fondements des études universelles et systématiques furent établis; 3) enfin, à partir de 1919, ce fut un essor remarquable de la recherche historique qui engendra de nombreuses études sur la littérature religieuse, sur l'enseignement à l'époque de la réaction contre la Réforme, sur l'antitrinitarisme, les imprimeries, les protecteurs seigneuriaux des mouvements religieux et de l'histoire sur l'Église catholique.

L'examen des réalisations de l'historiographie dans ce domaine permet de formuler les exigences suivantes à l'égard des recherches ultérieures. Ce qui importe surtout c'est de procéder — en se servant des archives de Königsberg, transportés après la Deuxième Guerre mondiale dans la République Fédérale Allemande — aux

investigations concernant les origines de la Réforme en Lituanie et l'influence exercée sur ce mouvement par le milieu de Koenigsberg. Il est également indispensable de continuer les études concernant la propagande religieuse, les formes et l'étendue de celle-ci. Parmi les problèmes qui jusqu'ici n'ont presque pas été abordés par l'étude historique, il convient de signaler les suivants: l'attitude des masses populaires envers la Réforme; les rapports entre les protestants et les adhérents de la confession orthodoxe; la tolérance religieuse et les troubles religieux. Enfin, les études sur l'histoire de l'enseignement religieux méritent d'être poursuivies d'autant plus qu'une riche documentation archivale dans ce domaine est à la disposition des historiens.